

УДК 94(477.83/.86)

Олег Олексин

*Івано-Франківський національний
технічний університет нафти і газу*

**Українська греко-католицька церква
в умовах антирелігійної пропаганди радянського режиму
на Прикарпатті у 40 – 50-х рр. ХХ ст.**

У статті проаналізовано становище греко-католицького духовенства та віруючих на теренах Прикарпаття в умовах ідеологічного наступу радянської влади на релігію 1940 – 1950-х років.

Ключові слова: *Прикарпаття, Українська Греко-Католицька Церква, антирелігійна пропаганда, атеїзм, духовенство, релігія.*

Загальновідомим є той факт, що із встановленням радянського політичного режиму на українських землях в ХХ ст. відбувалося планомірне й системне переслідування релігійності, релігійних організацій, звуження права на свободу віросповідання громадян та насадження цінностей атеїстичного світогляду. Всі складнощі та суперечності державно-церковних відносин у релігійній сфері за радянської доби сповна відчула на собі й Греко-Католицька Церква. Закономірно, що в нових політичних реаліях останніх десятиліть поміж науковців помітно зріс інтерес до вивчення різних аспектів історії протистояння УГКЦ та комуністичної влади в Україні. Серед істориків, які своїми ґрунтовними працями зробили значний внесок у процес дослідження політики Радянської держави у сфері релігії, зокрема у питаннях ставлення правлячого режиму до УГКЦ та ідеологічно-пропагандистського поборювання уніатів, насамперед відзначимо Б. Боцюрківа¹, І. Андрухів², В. Войналовича³, В. Марчука⁴, В. Пащенко⁵, Я. Стоцького⁶. У даній статті, спираючись на здобутки вітчизняної історіографії та різноманітну джерельну базу, спробуємо зробити і свій посильний вклад у вивчення означеної проблематики, акцентувавши увагу переважно на перебігу подій на території Прикарпаття.

Вже у перші місяці після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР в 1939 р. місцеве населення стає об'єктом цілеспрямованої антирелігійної політики з боку радянської влади. Було розв'язано

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950 рр.); за ред. О. Турія / Б. Боцюрків. – Львів. : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 268 с.

² Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 - 80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. - 431 с.

³ Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 - 1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. - К.: Світогляд, 2005. - 741 с.

⁴ Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст./ В. В. Марчук. - Івано-Франківськ: Плаї, 2004. - 464 с.

⁵ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х рр. ХХ ст. до наших днів / В. Пащенко. – Полтава: ТОВ «Асмі», 2002. – 616 с.

⁶ Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944-1964 років / Я. Стоцький. – К.: ФАТА, ЛТД, 2008. – 510 с.

справжній «хрестовий похід атеїзму» на віруючих, і у своєрідній боротьбі «всіх проти всіх» тоталітаризм не обмежував себе жодними моральними принципами, на яких, як відомо, базується будь-яка релігія⁷. Серед низки засобів і методів, що застосовували у своєму арсеналі радянські «визволителі», окреме місце посідала антицерковна пропаганда. Державна ідеологічна машина намагалася проводити її серед населення західного регіону, використовуючи реформовану за радянськими зразками освітню систему, підконтрольну пресу та радіо, виробничу сферу.

Чи не головним об'єктом, на який було спрямоване вістря антирелігійної пропаганди на початковому етапі радянізації у 1939-1941 рр. в Західній Україні, стала освітня галузь. Органи влади мали на меті «перевиховати» педагогічні кадри на засадах атеїзму, запровадити відповідні антицерковні принципи у навчально-виховній роботі з підростаючим поколінням у стінах шкіл, училищ, інститутів. На конференціях учителів Станіславської області неодноразово наголошувалося на потребі систематичного проведення антирелігійної пропаганди в сенсі комуністичного виховання молоді⁸. Однак зауважимо, що у переважній своїй більшості місцеві педагоги, на відміну від відряджених на Прикарпаття вчителів зі Сходу, в різний спосіб саботували інтеграцію атеїзму в освітній процес.

Керівництво УГКЦ в умовах масованої антирелігійної пропаганди настійливо рекомендувало своєму кліру посилити проповідницьку діяльність серед населення регіону, щоби протистояти згубному впливу комуністичної ідеології на духовний світ віруючих. У березні 1940 р. митрополит Андрей Шептицький з цього приводу зауважував: «Проповідь повинна дати нашим вірним оружжя до поборювання невіри. Масмо тепер змішаних з нашими людьми много нещасних душ, у яких вмовляють, що вони є безбожниками, а може і самі в себе таке вмовляють. З уваги на них треба і нам, і нашим вірним мати ядерні і влучні відповіді на аргументи, чи радше нісенітниці, якими воюють безбожники. Треба мати і піддавати вірним ядерні докази існування Бога»⁹. Та найважливішою місією духовенства в житті Церкви і народу митрополит називає потребу релігійного виховання молоді, закликаючи принагідно й батьків займатися в цьому питанні активну позицію та вимагати для своїх дітей релігійного навчання в школах¹⁰. У свою чергу й Станіславський єпископ Г. Хомишин дотримувався курсу, за яким активна духовна діяльність греко-католицького кліру і практична віра можуть чинити гідну протидію розгортанню антирелігійної пропаганди¹¹.

Хоча новий політичний сталінський режим за два неповні роки перед приходом на західноукраїнські землі німецьких завойовників і завдав удару

⁷ Гайковський М. Атеїзм – підвалина класової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму / М. Гайковський // Церква і соціальні проблеми. – Львів: Енцикліка «Сотий рік», 1993. – С. 166-177.

⁸ Червоний прапор. – 1941. – 9 січня.

⁹ Боцюрків Б. Назв. праця. – С. 36.

¹⁰ Там само. – С. 37-38.

¹¹ Делятинський Р. Особливості розвитку Станіславівської єпархії УГКЦ на початку Другої світової війни (1939 – 1941 роки) / Р. Делятинський // Україна соборна: збірник наукових статей. – 2006. – Вип. 4. – Т. 2. – С.185-196.

по позиціях релігії загалом та УГКЦ зокрема, але це особливо не похитнуло рівня релігійної свідомості населення краю.

Із закінченням Другої світової війни впровадження нового державного курсу у релігійній сфері з боку радянського керівництва в Україні ускладнювалося функціонуванням у західному регіоні розгалуженої організаційної структури Греко-Католицької Церкви. Тож не дивно, що радянська пропагандистська машина обрала політику огульного звинувачення греко-католицького духовенства в підпорядкуванні «профашистському» Ватикану, співпраці з німецькою окупаційною владою та ідейній підтримці українського націоналістичного підпілля. З подачі голови РСРПЦ Г. Карпова 15 березня 1945 р. вищому радянському керівництву було запропоновано цілу низку радикальних заходів, які мали привести до ліквідації самостійного статусу УГКЦ шляхом насильницького «возз'єднання» з РПЦ, повністю підконтрольною правлячому режимові. Врешті, у результаті дій влади на Львівському церковному соборі 1946 р. Українська Греко-Католицька Церква була «саморозпущена», а все вище духовенство, яке не підтримало цю акцію, – репресоване¹². Ці та інші факти засвідчили, що певна лібералізація державно-церковних відносин, яка відбувалася в СРСР відразу після закінчення війни, не мала жодного стосунку до релігійної ситуації на західних теренах України.

На завершальному етапі сталінізму, за умов масових репресій стосовно населення західноукраїнських земель та форсованої радянзації краю, УГКЦ переживала один з найскладніших моментів у своїй історії. У даний час зароджуються перші форми опору насильницькому оправославленню, з'являється практичний досвід в умовах підпільної діяльності Церкви¹³. Ситуація для віруючих ускладнювалася тим, що саме в цей період правлячий комуністичний режим поновив у всесоюзному масштабі згорнутий кількома роками раніше курс на антирелігійну пропаганду. Одним із перших кроків у цьому напрямку стало в 1947 р. рішення Ради Міністрів СРСР щодо створення Всесоюзного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань, яке перебирало на себе завдання, раніше покладені на ліквідовану Спілку войовничих безбожників¹⁴. Про потребу подолати релігійні впливи серед населення говорилося також на пленумі ЦК КП(б)У в травні 1948 р. та на XVI з'їзді КП(б)У в січні 1949 р., адже ситуація в релігійній сфері у регіонах була для керівництва республіки далекою від бажаної. Для прикладу, за результатами перевірки стану атеїстичного виховання серед молоді Станіславської області в 1948 р. секретар ЦК ЛКСМУ з пропаганди і агітації Л. Гладка невтішно констатувала: «Значний вплив церкви на молодь, яка навчається, пояснюється тим, що шкільні комсомольські організації здебільшого організаційно і політично слабкі, а в багатьох школах до останнього часу нема ні комсомольських, ні піонерських організацій. З 412 середніх і неповних середніх шкіл лише в 98 є комсомольські організації. З 912 шкіл є піонерські організації тільки в 283.

¹² Войналович В. А. Назв. праця. – С. 72-73.

¹³ Там само. – С. 377.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 647, арк. 1-2.

Такий стан виховної роботи в школах пояснюється тим, що значна кількість вчителів місцевих і навіть прибулих зі східних областей є релігійні і відвідують церкву. Багато з них при укладенні шлюбу вінчаються... В с. Павлівці тов. Гриневич довгий час суміщав посаду директора школи з роботою церковного паламаря. В Лисецькому районі завуч школи тов. Фіголь вірує в бога, виховує в дітей ідеалістичні погляди, вішає ікону в церкві»¹⁵.

У кінці 1940-х років партійна верхівка ЦК КП(б)У в особі його першого секретаря М. Хрушова наголошувала, що навіть після проведення значних заходів для завершення ліквідації Греко-Католицької Церкви в західних областях потрібно й надалі вживати заходи «щодо посилення масово-політичної роботи та науково-просвітницької пропаганди, з тим щоб вирвати населення й особливо молодь з-під впливу релігії»¹⁶.

За задумом комуністичних ідеологів, дієвими центрами атеїстичної пропаганди мали стати культосвітні заклади, які, поширюючи наукові знання, повинні були посприяти й звільненню населення Прикарпаття від релігійного впливу. Особлива увага в їх роботі мала приділятися викриттю «антинародної» діяльності уніатської церкви, «запроданства» німецько-фашистським загарбникам, а також тісних зв'язків її церковнослужителів з українськими буржуазними націоналістами¹⁷. Та реальний стан справ засвідчив, що наприкінці 1940-х культосвітні заклади Станіславської області не справлялися з поставленими на них завданнями. Наприклад, партійні функціонери відверто заявляли, що Будинок культури в райцентрі Болехові у ідеологічному протистоянні за вплив на місцеве населення відверто поступається авторитету уніатського монастиря, який розташовувався неподалік, у знаному центрі паломництва греко-католиків Гошеві¹⁸. Врешті у 1950 р. цей один з останніх легальних інституційних осередків УГКЦ влада своїм вольовим рішенням просто ліквідувала, чим неформально визнавала, що, навіть за наявності потужних засобів та ресурсів, війна на пропагандистському фронті складається не на її користь.

Перебіг боротьби тоталітарного режиму із «залишками уніатства» в Західній Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років дає підстави стверджувати, що «возз'єднання» УГКЦ і РПЦ носило швидше формальний характер. Уповноважений РСРПЦ по Україні П. Ходченко констатував, що частина колишнього греко-католицького духовенства весь цей час «проводила й проводить не тільки антиправославну агітацію і пропаганду, але й антирадянську роботу»¹⁹. Загалом же у зазначений період політика радянського режиму в сфері релігії демонструвала, що принципи свободи віросповідання, відокремлення Церкви від держави та Церкви від школи носили декларативний характер. В реальному житті держава застосовувала адміністративне втручання в діяльність релігійних організацій, критикувала релігійний світогляд як пережиток минулого, відверто толеруючи

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1- П, оп. 1, спр. 778, арк. 138.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 276-277.

¹⁷ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–1958 рр.) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 192.

¹⁸ Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1- П, оп. 1, спр. 778, арк. 141-142.

¹⁹ Войналович В. А. Назв. праця. – С. 428.

атеїстичний підхід в ідеологічному протистоянні з віруючими. Якщо й простежувалась певна лібералізація відносин правлячої влади з лояльною і підконтрольною РПЦ, то національні церкви, і тут показовим став приклад УГКЦ, активно переслідували²⁰.

Смерть Й. Сталіна та започаткування політики «десталінізації», перші прояви якої можна було помітити в суспільному житті Радянської держави вже навесні 1953 р., викликали небезпідставні надії віруючих на позитивні зміни у ставленні влади до греко-католиків. Зокрема, в результаті амністії, оголошеної Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р., станом на серпень 1956 р. з 344 репресованих уніатських священників на свободу вийшли 243 особи²¹. Саме амністовані, а також частина духовенства, у якої в цей проміжок часу збіг термін відбування покарання (серед них був і єпископ Миколай Чарнецький), стають консолідуючою силою в процесі зміцнення позицій катакомбної Церкви. Загалом наприкінці 1956 р. в західному регіоні УРСР налічувалось 426 представників греко-католицького духовенства, з яких 267 раніше засуджених. Відповідно у Станіславській області їх кількісне співвідношення становило 84 і 29 осіб²². Таким чином, на думку дослідників, на даному етапі з'являються передумови для поживлення підпільної діяльності УГКЦ та відродження її організаційних структур²³.

Активізація греко-католицького підпілля спонукала органи влади в центрі та на місцях до відповідної реакції задля максимального нівелювання зростання впливу забороненої Церкви на релігійно свідоме населення. Під час чергової хвилі антирелігійної пропаганди на Прикарпатті Станіславська обласна партійна організація насамперед керувалася постановами ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» та від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення»²⁴. В зазначених документах вважалася помилковою позиція примиренства до релігії, а перед партійними структурами ставилася рішуча вимога покласти край недооцінці атеїстичного виховання. У постановах чітко визначались основні завдання, форми і методи атеїстичної роботи. ЦК КПРС підкреслював виняткову роль поширення наукових знань, а в основу науково-атеїстичної пропаганди рекомендував покласти роз'яснення найбільш важливих явищ природи і життя суспільства²⁵. Поряд з цим вищий партійний орган визнавав істотні перегини на ідеологічному фронті: «Останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення в ряді місць допускаються грубі помилки. Замість розгортання систематичної клопіткої роботи по пропаганді природничо-наукових знань та ідейної боротьби з релігією в

²⁰ Там само. – С. 79.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 204.

²² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4648, оп. 3, спр. 175, арк. 33.

²³ Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква в 1946-1989 роках / В. Марчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 551.

²⁴ Законодавство про релігійні культу. Збірник документів і матеріалів / заг. ред. К. Литвина і А. Пшеничного. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 47-55.

²⁵ Кошарний І. Я. Назв. праця. – С. 192.

окремих центральних і місцевих газетах, а також у виступах деяких лекторів і доповідачів допускаються образливі випадки проти духовенства і віруючих, які відправляють обряди. В ряді районів з боку місцевих організацій і окремих осіб допущені випадки адміністративного втручання в діяльність релігійних об'єднань і груп, а також грубого ставлення до духовенства»²⁶.

Аналіз цілого ряду матеріалів дає підстави стверджувати, що в період так званої «хрущовської відлиги» на Прикарпатті вістря атеїстичної пропаганди насамперед спрямовувалося проти нелегальних релігійних організацій, серед яких в зоні пильної уваги, зрозуміло, були греко-католики. Для реалізації науково-атеїстичних ідеологічних настанов потрібні були кваліфіковані кадри. З цією метою було організовано підготовку пропагандистів антирелігійних знань. У 1956 р. при районних будинках культури почали створювати ради атеїстів, до складу яких входили працівники райкомів партії, райкомів комсомолу, і відділів народної освіти, культосвітньої роботи, а також досвідчені лектори-атеїсти. Ці ради стали методичними центрами науково-атеїстичної пропаганди в районах. Таким чином, для реалізації завдань антирелігійної пропагандистської кампанії в Станіславській області було мобілізовано різні прошарки населення: інтелігенцію, виробничників, партійно-радянський актив. Наприклад, лишень у першому півріччі 1957 р. члени Товариства для поширення політичних і наукових знань прочитали понад 3 тисяч лекцій на науково-атеїстичні теми²⁷. Не стояла осторонь державно-церковних відносин і місцева преса. На сторінках обласного партійного органу – газети «Прикарпатська правда» за той таки 1957 р. вийшли у світ більше двох десятків статей на науково-природничу та атеїстичну тематику²⁸. Також практикувалися вечори запитань і відповідей з питань атеїзму, які райкоми партії практикували переважно в сільській місцевості.

Незважаючи на цілу низку проведених заходів, у доповідній записці в ЦК КПУ від 2 січня 1959 р. уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Пінчук стверджував, що рівень й зміст науково-атеїстичної пропаганди та культурно-просвітницької роботи в республіці залишився на неналежному рівні. Непоодинокими були випадки, коли представники партійних органів на місцях, на його думку, продовжували підмінювати проведення якісної антирелігійної пропаганди волонтаристськими ідеями закриття всіх церков та поновлення репресивних дій проти священників²⁹.

Безумовно, що проаналізований нами період 1940 – 1950-х років можна справедливо віднести до одного з найтрагічніших етапів у багатовіковій історії УГКЦ. Потужна радянська тоталітарна система, не гребуючи ні карально-репресивними, ні ідеологічно-пропагандистськими методами, намагалася домогтися від духовенства та віруючих зречення рідної віри, заганняючи усіх духовно нескорених в підпілля і знищуючи особливо небезпечних. Та, попри всі драматичні події радянського

²⁶ Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України 1954- 1959 рр. / Я. Стоцький // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2008. – Вип. 35. – С. 224-225.

²⁷ Держархів Івано-Франківської обл., ф. 1- П, оп. 1, спр. 2095, арк. 166.

²⁸ Там само, арк. 171.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5028, арк. 18-27.

минулого, Українська Греко-Католицька Церква змогла відродитися, зберегти власну національну релігійну самобутність і чималий вплив на своїх мирян.

Oleg Oleksyshyn

Ukrainian Greek Catholic Church in the conditions of antireligious propaganda of the Soviet regime in Prykarpattia 40-50's. XX century

The article is devoted to analysis the situation of the Greek Catholic clergy and believers in Prycarpathian region in the conditions of ideological offensive of soviet power policy on religion in 1940–1950s.

Keywords: *Prycarpathian region, the Ukrainian Greek Catholic Church, antireligious propaganda, atheism, clergy, religion.*